

BAKK MIKLÓS

ROMÁN ÉS MAGYAR „HATÁRONTÚLISÁG”: ÁLLAM- VAGY NEMZETÉPÍTÉS?

Azok a határon túli román területek, amelyeknek román etnikumait sohasem érte el a román nemzetépítés, általában kívül maradnak a politikai figyelem körén (szerbiai vlachok, arománok), napirendi kérdéssé csak nagyon ritkán és esetlegesen válnak.

■ Már egy kis publicisztikai körkép is sejteti, mennyire különbözik a magyar és a román politikában a „határontúliak” politikai céllá változtatása, diskurzusteremtő szerepe, sőt integrációjuk intézményes módja is. Egyik oldalon közjogi kérdések sokasága (állampolgárság, választójog), a másikon eseti kezelésmódok sorozata. Magyarország számára a politikai közösséget mélyen megosztó, alapvető kérdésről van szó, Romániában a politikai beszédmód „nemzetivé” tételének epizódjairól. De a tudományos megközelítések terén is jelentősek a különbségek. Magyarországon jelentős szellemi teljesítményekben összegződött ez a kérdéskör,¹ jóllehet e teljesítmény nem hat ki sem a társadalomtudomány egészére, sem a politikai döntéselőkészítésre, és emiatt egy polarizált fogalomhasználat alakult ki. Romániában viszont inkább fogalmi zűrzavar figyelhető meg. A politikában ezt már a joganyag nyelvezete is megjeleníti (a határon túli román közösségek megnevezésére – például – a jogalkotók a „határon túli románok”/„românii din afara granițelor”, a „román szellemiséghez tartozó személyek”/„persoanele care aparțin spațiului spiritualității românești”, „román diaszpóra”/„diaspora română”, „határon túli román közösségek”/„comunități românești de peste hotare” „világszerte élő románok”/„românii de pretutindeni” stb.),² a társadalomtudományokban pedig – a magyar szakirodalomhoz mérve – jóval kevesebb konceptualizációs törekvés figyelhető meg.³

A „határontúliség fenomenológiája” segít ugyan e különbségek észrevételében, az okok tekintetében viszont több elmélet értelmezői segídlete is szükséges. Ez az írás csupán az állam- és a

nemzetépítés különbségeit tartja szem előtt, és nem olvasandó úgy, hogy a szerző a kérdéskör további meghatározó tényezőit⁴ ne tartaná relevánsnak.

A nemzetépítés és az államépítés különböző, de egymást átfedő folyamatok.⁵ Európában az államépítés – főleg a kontinens nyugati felén – történetileg megelőlegezte a nemzetépítést. A kettő egymásra tevődéséről főleg a francia forradalom óta beszélhetünk, amely a nemzet értelmezésébe is egy kettősséget vezetett be. Ugyanis a fogalmat két folyamatra, illetve jelenségre kezdte alkalmazni: egyrészt a nemzetet történelmileg kialakult, saját nyelvvel és kultúrával rendelkező közösségnek tekintette, másrészt egymással egyenlő állampolgárok együttesének, akik ezt az egyenlőséget egyetlen központi kormányzat működésének köszönhetően nyerték el és tudták fenntartani.⁶

A modern korban összekapcsolódó és egymást átfedő állam- és nemzetépítés általában a modern *nemzetállam* kialakulását eredményezte. Azonban az egymásra tevődés eredményeképp a nemzetállam fogalmán nem csupán az államot, tehát egy statikusnak felfogható képződményt, hanem inkább egy dinamikus, önfenntartó és önmegújító folyamatot kell értenünk, amelyre ma már inkább a *nemzetesítő állam* fogalma (nationalizing state⁷) illik. Az állam- és a nemzetépítés folyamatának bonyolult egymásba fonódását jól jelzi – például –, hogy az Olaszországgal foglalkozó történészek között ma is vita van arról, hogy a Risorgimento és az egyesülés egy Cavour vezette államépítési vagy inkább egy Mazzini és Garibaldi vezette nemzetépítési folyamat volt-e.⁸

Az államépítés és nemzetépítés bonyolult viszonya Kelet-Közép-Európában még inkább nyilvánvaló. Hroch szerint a modern nemzetté fejlődésnek két fő típusa van, attól függően, hogy az államépítés és a nemzetépítés szakaszai hogyan kapcsolódnak össze.⁹ Nyugat-Európa nagy részén, Angliában, Franciaországban, Spanyolországban, Svédországban (de ide sorolhatjuk akár Lengyelországot is) „a kora újkori állam egy etnikus kultúra dominanciája alatt fejlődött ki, abszolutista formában vagy rendi-reprezentatív rendszerben”.¹⁰

Itt az államépítés alapozta meg a modernitás azon történeti fordulópontját, amellyel az állam által már korábban „összerakott” társadalom civil társadalommá alakult át, és megalapozhatta az egyenlő polgárok közösségének létrehozását. Másrészt – írja Hroch – Közép- és Kelet-Európában jórészt „külső eredetű” uralkodó osztály gyakorolta a hatalmat olyan etnikai csoportok fölött, amelyek összefüggő területen éltek, de nem volt „saját” nemességük, vagyis feudális társadalmuknak nem volt „saját” vertikuma.¹¹

E két ideáltípuson megrajzolt történelmi nemzetépítési kontextus a valóságban számos összetett képletet jelent. Nyugaton is voltak nem domináns etnikai csoportok, s ha azt vizsgáljuk, hogy hány nemzeti mozgalom fordult elő a 19. századi Nyugat- és Kelet-Európában, akkor – állapítja meg Hroch – körülbelül ugyanazt a számot kapjuk, viszont „változnak az arányok, ha azt a kérdést tesszük fel, hogy hány autonóm középkori kultúra integrálódott vagy szűnt meg az egyes régiókban”.¹² A különbség abban áll, hogy Európa nyugati felében csupán néhány kultúra maradt fenn, és vált a későbbi nemzeti mozgalmak kiindulópontjává, vagyis a nyugati monarchiák sikeresebb államépítő teljesítménnyel asszimilálták a „nem állami” kultúrákat, mint a keleti (a Habsburg-, a Romanov- vagy az Oszmán) birodalmak.¹³

Első pillantásra azt mondhatnók, hogy a magyar helyzet tipológiailag inkább az első mintához áll közelebb, míg a románság helyzete látszólag az utóbbi történeti típusba sorolható be. Azonban a kép összetettebb. Magyarországon a török megjelenése megakasztotta a nyugat-európai típusú nemzetépítést (vagyis az etnikus alapú feudális államra épülő civil társadalom megjelenését), és a hódoltságok megszüntekor a megváltozott társadalom fölött a magyar elit már nem folytathatta ott

az állam/nemzetépítő projektet, ahol az megszakadt. Románia esetében a nemzet-építés kiinduló helyzetét a megkésettség és a történelmi események véletlenjei szabták meg.

Havasalföld és Moldva szabadparaszti jellegű állam volt a középkorban, feudalizmus a később alakult ki, a bojárság nem vált közép-európai jellegű feudális renddé, hanem olyan oligarchiává, amely hatalmát szívósan és jó alkalmazkodóképességgel tudta átmenteni nemzedékről nemzedékre. A rendiség hiánya a 16–17. századtól, amikor teljesen kialakult a két állam Oszmán Birodalomtól való függése, teljesen nyitottá tette az egyes bojári csoportok között a fejedelemségek trónjéért Isztambulban folyó versenyt. E versengés helyébe a Porta 1711-től a fanarióta uralmat állítja, a két fejedelemség amolyan „procunsuli tartománnyá” válik a birodalom határvidékén.¹⁴ A fanarióták, Isztambul egyik szűk, bizánci-görög származású elitje a két fejedelemségben csak a Portától megvásárolt helytartóság általi minél gyorsabb meggazdagodás érdekét követte. A nem erdélyi premodern román nemzettudatnak ez az uralom volt az egyik kialakítója. Egyrészt a lázongó helyi elitek (a bojárok) az „idegen” (görög) uralom elleni szembeszegülésről kezdtek beszélni, s a görögellenességből a nemzettudat konstituálódását szolgáló „mi”-„ők” szembenállás alakult ki. Másrészt a fanarióta uralomnak volt egy nem szándékolt, különös következménye is. Mivel uralkodói könnyen „áthelyezhetőek” voltak az egyik fejedelemségből a másikba (Constantin Mavrocordat 1730 és 1769 között hat ízben volt Havasalföld és négy-szer Moldva fejedelme¹⁵), rotációik, az általuk gyakorolt uralom párhuzamosságai segítettek a két fejedelemség elitjének felismerni a két állam hasonlóságát, valamiképpen összetartozását.¹⁶ Tulajdonképpen ez a felismerés készítette elő a két fejedelemség perszónálunióját, Cuza közös fejedelemmé választását (1859). Minthogy az 1859-es egyesítés egyben politikai modernizációt, a politikai piac bővítését is jelentette,¹⁷ a szűk liberális elitcsoporttal végrehajtott modernizáció tulajdonképpen egy „felülről lefele”, a társadalom állam általi mobilizációjával végrehajtott modernizáció volt. Meghatározó volt ebben, hogy III. Napóleon volt Cuza mintaképe és támogatója: ez a francia állammodell győzelmét segítette elő, holott a fejedelemségek egyesülését lehetővé tevő Párizsi Egyezmény tartalmazta a két állam „föderális” egyesülésének az alternatíváját is a 27. cikkelyben Focşani székhellyel előírt Központi Bizottság révén.¹⁸ Az állam tehát egy szűk körű elit kezére került, amely európai elismerést épp a politikai modernizáció révén szerzett, miközben a politikai társadalom civil alapzata hiányzott. Románia létrehozását követően az új államnak meg kellett teremtenie „a románokat” is, a „románosítás” pedig az állami eszközökkel segített polgárosítást, illetve asszimilációt jelentette. Ez egyaránt jelentette a városi rétegek bevonását a politikába (Brătianu programja) és a „lojális románok” megteremtését. Ez utóbbi nem sok sikert ért el Besszarábia 1918-as egyesülését követően: sem akkor, sem később a román nemzetiségítő politikának, a román állam „infrastrukturális hatalmának”¹⁹ nem sikerült a cári birodalomban létrejött moldvai identitást átalkotnia. Később, Dobrudzsa esetében Románia ki- és betelepítésekkel, erőszakos asszimilációval teremtette meg a lojális állampolgárok területi túlsúlyát.

Az erdélyi román nemzetépítés egészen másképp alakult, bázisa alapvetően kisenemesi és polgári, de gyenge volt. A görög katolikus egyház létrejöttével azonban olyan értelmiségi elitre tett szert az erdélyi románság, amely a nemzeti ébresztés tekintetében versenyképesnek bizonyult a többi erdélyi nemzetiségi elittel. Az 1791-ben II. Lipóthoz folyamodványként benyújtott *Supplex Libellus Valachorum* történeti érvelésre – a dákoromán kontinuitás elméletére – és a románok erdélyi többségére hivatkozva a románok negyedik erdélyi natióként való elfogadását követeli, azonos jogokat igényelve a román papság, nemesség és közrendűek számára a többi három natio, a magyarok, a székelyek és a szászok megfelelő rétegeivel.²⁰ Ezzel kezdetét ve-

szi Erdélyben egy részben rendies, részben polgári román nemzeti mozgalom, mely kulturálisan folyamatos, politikailag viszont megszakított, de megfelelő feltételek között mindig folytatható volt.²¹

A két román modell közötti különbség leginkább Hroch Kelet-Európára összpontosító, a nem domináns etnikai közösségek nemzetépítő mozgalmainak tipológiája alapján értelmezhető: Hroch e mozgalmak esetében három szakaszt különböztet meg: a) a nem-domináns csoport kulturális, történelmi stb. jellemzői „feltárásának” a szakasza, b) az „ébresztés” szakasza, melyben újabb szereplők – immár agitátorok – lépnek színre, és szélesebb néprétegeket, tömegeket igyekeznek megnyerni a felismert különállásnak, majd az ebből fakadó „nemzeti tervnek”; c) a mozgalom immár átfogja a teljes társadalmi struktúrát, és ezen belül létrejönnek az irányzatai is (klerikális-konzervatív, liberális stb.).²² A nemzetépítés és államépítés közötti összefüggés mélyebb tipológiai tisztázása érdekében Hroch e szakaszokat rávetíti az alkotmányos társadalomba való átmenet (a polgári forradalmak) folyamatára, és ennek alapján az európai nemzeti mozgalmaknak négy típusát állapítja meg: 1) Az elsőben a nemzeti agitáció – az „ébresztés” szakasza – még az abszolutizmus idején jelenik meg, és a (c) szakaszra, a tömegmozgalomra való átmenet épp az abszolutizmusról a polgári berendezkedésre való átmenettel kerül sor. Az 1848-as forradalom épp ilyen mozzanat volt mind a magyar, mind az erdélyi román nemzeti mozgalom számára, a sok sajátos jellemző mellett. 2) A második típusban a nemzeti agitáció még a régi rend alatt kap lendületet, de a nemzeti mozgalom csak jóval a polgári forradalom után bontakozik ki (Litvánia, Horvátország); 3) E típusban a nemzeti mozgalom még a régi rend, a birodalmi keretek között tömegessé vált és általában fegyveres felkeléseket eredményezett (Szerbia, Görögország); 4) Az utolsó típus Nyugat-Európára jellemző, ahol a nemzeti mozgalom alkotmányos környezetben indult el (Baskföld, Katalónia, Flandria stb.), vagyis olyan etnoregionális ébredésről van szó, amely a korábbi államépítés demokratikus eredményére alapozható.

Míg az erdélyi román nemzeti mozgalom leginkább az első típusba sorolható, a cuzai egyesült fejedelemségek (az Ókirályság) állami nemzetépítése igazából besorolhatatlan, tulajdonképpen a premodern abszolutista nyugati monarchiák megkésett követésének tűnik, amelyben egy szűk állami elit a negyedik típus alkotmányos körülményeire támaszkodva a „lojális románok” megteremtése érdekében mobilizálta olykor társadalmát. Minthogy ehhez hiányzott az előzetes kulturális és ideológiai teljesítmény, amely általában az „ébredés” szakaszában halmozódik fel, az Ókirályság politikusai nagymértékben az erdélyi nemzeti mozgalom szellemi teljesítményére alapoztak (átvették – például – a dákoromán kontinuitás elméletét), egészen 1918–1919-ig. Ennek lett eredménye, hogy a Gyulafehérvári Határozatok – melyek gondolatisága visszavezethető a *Supplex Libellus Valachorum*ig – a bukaresti államépítő centralizmus igazolásává torzult, és kilúgozódott belőle az erdélyi román nemzetépítésnek az a specifikuma, amely az erdélyi „párhuzamos társadalmak” belső konföderációját támogatta. Bár Nagy-Románia a korábbi királyság államépítő (államnemzet-építő) ethoszát viszi tovább, a belső viták és válságok időnként a felszínre hozzák a korábbi belső feszültséget. Ilyen vita volt például a két évvel ezelőtti régiósítási vita, amelyen belül kitapintható volt, hogy a területi hatalommegosztás kommunárius változatát inkább Erdélyben, míg delegált államépítő változatát inkább az Ókirályságban támogatják.

A magyar nemzetépítés alapvetően „kétarcú”, a magyar nemzeti elit a 19–20. században kettős stratégiát követett, amely abból fakadt, hogy a nem magyar nemzetiiségekkel szemben „elnyomó”, a bécsi udvarral szemben pedig „elnyomott” volt.²³ Az első attitűd mint *államnationalizmus* a magyar nemesi nemzet (*natio Hungarica*) *államépítő* hagyományának modernizálásából ered, ez alapozta meg Kossuth nemzeti-

ségekkel kapcsolatos álláspontját, Deák Ferenc „politikai nemzet”-felfogását, Trefort Ágoston iskolapolitikáját, a Szent Korona tradíciójára alapozó történelemszemléletet, majd – a gyökeresen megváltozott körülmények közt – a Kádár-rendszerben a roma népesség asszimilálására tett kísérleteket.²⁴ A Habsburgokkal szembeni önvédelem pozícióján alakult ki a nyelvre, kultúrára, önazonosságra alapozó *nemzetépítő* felfogás, mely 1867 után a konzervatív gondolkodás Széchenyi-kultuszában, Trianon után pedig a „Mi a magyar?”-vitákban (Szekfű Gyula) került az előtérbe.

A deáki „politikai nemzet”-fogalom (az 1868. évi XLIV. törvénycikk megfogalmazásában: „Magyarország összes honpolgárai, az alkotmány alapelvei szerint is, politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja”) ugyan még nem egyértelműen a nemzetállamot vizionálta,²⁵ de Deák követői már megtették az első lépéseket ebbe az irányba: Beöthy Ákos, Ferdinandy Geza, majd Beksics Gusztáv egyre világosabban azonosítják az államot a nemzettel, s így utat szabnak a magyar állam nemzetállammá alakítási kísérletének.²⁶ Mindezt a szocializmus, elsősorban a Kádár-korszak a magyar *kisállami politikai nemzet* fogalmában fogalmazta újra. Vele szemben a Kárpát-medence egész magyarságát megragadó kulturális nemzetfogalom jutott erőteljes kritikai funkcióhoz.

A magyarországi rendszerváltás sajátossága, hogy e két felfogás szembenállását a politikai viták az értékhierarchiák csúcán jelenítették meg. A (kisállami) politikai nemzet – kulturális nemzet kettőssége „a polgári” és „az etnikai” ideológiai szembeállításává torzult, és a mai magyar politikai közösségképzés egyik legmeghatározóbb törésvonalává lett. A mai magyar politikában a nemzetépítés az ideológiai kérdések sorában elvált az államépítéstől. Ez ma már a konzervativizmuson belül is törésvonal: Egedy Gergely szerint a magyar konzervativizmus első, rendszerváltás után kialakult változata, a *patrícus konzervativizmus* az államépítésnek adott elsőbbséget a nemzetépítéssel szemben, azonban 2002 után a Fidesz létrehozta a magyar konzervativizmus „mozgósító-plebejus” irányzatát. Ez a változat a nemzethez való viszonyt tekintette a magyar politika legfontosabb törésvonalának, aminek a történeti oka az, hogy Magyarországon erősek ugyan a jobboldali hagyományok, viszont igen gyengék a konzervatívok. Ezért e konzervatív irány csak e nemzetközponitú változatában válhatott kormányzóképes erővé, önálló politikai pólussá. A nemzetépítésnek elsőbbséget adó – a nemzeti identitás rekonstrukcióját előtérbe állító – stratégia természetesen kiemelt szerepet juttat a határon túli magyar kisebbségeknek.²⁷

Hogyan hat az állam- és nemzetépítés különbsége a „határontúliségi” (transzszuperén²⁸) stratégiákra?

Románia esetében az államépítés elsődlegessége a kétoldalú kapcsolatok közvetlensége felől tekint e kérdésre, alárendeli azt a kontextuális lehetőségeknek. Románia a határon túli románok lakta területeket előbb aszerint vizsgálja, hogy azok részei voltak-e valamikor a román nemzetállamnak. A valamikori nemzetállami területek kiemelt figyelmet kapnak, a belpolitika diszkurzív szintje nem zárja ki az irredenta megközelítést sem, de a téma nem vált egyetlen párt identitásképző törzstémájává sem. A külpolitikában Románia a rugalmas, országspecifikus kapcsolatépítést helyezi előtérbe, és aktívan nem részese azoknak a nemzetközi normaalkotó folyamatoknak, amelyek a nemzetközi kisebbségi joganyagot bővítik. Ennek oka, hogy az állam-nemzet-építés belső stratégiája fontosabb a környező román kisebbségek jogai biztosításánál, sőt a kettő közvetlen ellentéte a „belső szempont” elsőbbsége szerint dől el. Azok a határon túli román területek, amelyeknek román etnikumait sohasem érte el a román nemzetépítés, általában kívül maradnak a politikai figyelem körén (szerbiai vlachok, arománok), napirendi kérdéssé csak nagyon ritkán és esetlegesen válnak.

A magyar nemzetépítő megközelítés – a romantól eltérően – törekvéseiben és megszólíthatóságában egységes nemzetrésznek tekinti a határon túli magyarok összességét. Ennek történeti oka az, hogy a határon túli magyar nemzetrészek akkor szakadtak le, amikor a 19. századi értelemben vett magyar államnemzet-építés épp „csúcsra járatott”, azaz amikor a nemzeti tudat közös képzeleti horizontja a legélesebb volt. A különböző szomszédos országokban élő magyarok között létrehozott közjogi kapcsolat, amely nem területi közösségeket, hanem az állampolgárság kötelékén keresztül egyéneket kapcsol Magyarországhoz, ebbe a nemzetépítő stratégiába illik bele. E stratégia „középponti” kérdései és tétjei azonban nem a határon túl, hanem Magyarországon vannak, a nemzetépítés mai fő politikai mozgatója két politikai tábor „mi”–„ők”-szembenálláson alapuló identitásképzése, két nagy politikai közössége belső koherenciateremtése. Ma már látható, hogy a külföldi magyar állampolgárság lehetővé tételével, a diaszpóra- és támogatáspolitikák intézményesítésével ez a stratégiai nézőpont ki is merítette lehetőségeit, és a magyar transzszuverén politikának újra vissza kell térnie a konkrét területiségi kérdésekhez.

■ JEGYZETEK

1. Vö. Bitskey Botond (szerk.): *Határon túli magyarság a 21. században*. Konferenciasorozat a Sándor-palotában. Tanulmánykötet. Köztársasági Elnöki Hivatal, Bp., 2010.
2. Kiss Ágnes: *Románia határon túli románáspolitikája*. Magyar Kisebbség 2005. 1–2. 339.
3. Lásd Gabriel Andreescu: *Națiuni și minorități*. Polirom, Iași, 2004.
4. A civilizációs-gazdasági fejlődés különbségei, nemzetközi kapcsolatok és szerződések stb.
5. Juan J. Linz: *Nemzetépítés és államépítés*. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek* (szöveggyűjtemény). Rejtjel Kiadó, Bp., 2004. 277.
6. Sieyès abbé szerint „társak testülete, akik közös törvények szerint élnek”. Lásd Sieyès: *Mi a harmadik rend?* In: Hahner Péter (szerk.): *A nagy francia forradalom dokumentumai*. Osiris, Bp., 1999. 36–43.
7. A fogalmat bevezette: Rogers Brubaker: *Nationalizing states in the old 'New Europe' – and the new*. *Ethnic and Racial Studies* 1996, April, Volume 19, Number 2. 411–437.
8. Linz: i.m. 280.
9. Miroslav Hroch: *A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában*. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek* (szöveggyűjtemény). Rejtjel Kiadó, Bp., 2004. 230–247.
10. Hroch: i.m. 231.
11. i.m. 232.
12. uo.
13. uo.
14. Vö. Trócsányi Zsolt: *Fanarióták és Habsburgok (1711–1821)*. In: Trócsányi Zsolt – Miskolczy Ambrus: *A fanariótáktól a Hohenzollernekig. Társadalmi hanyatlás és nemzeti emelkedés a román történelemben (1711–1866)*. ELTE–BTK, Bp., 1992. 12–16.
15. Trócsányi: i.m. 15.
16. Călin Goina: *How the State Shaped the Nation: An Essay on the Making of the Romanian Nation*. *Regio: Minorities, Politics, Society* 2005. 1. 154–169, 156.
17. Korábban 30 bojárcsalád ellenőrizte Moldvát és 70 Havasalföldet (Goina: i.m. 159)
18. E bizottság egyfajta „szövetségi tanácsá” alakulhatott volna, azonban a kormány és a törvényhozás 1862-es egyesítése nyomán az egyesített román parlament szenátusa lépett a helyébe.
19. Michael Mann: *The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results*. *Archives européennes de sociologie* 1984, Vol. 25. 185–213.
20. Trócsányi: i.m. 70–71.
21. Trócsányi: i.m. 74.
22. Hroch: i.m. 233.
23. Gángó Gábor: *Mi a nemzet? A népek életéről és haláláról*. Előadás a Mindentudás Egyetemén. [http://mindentudas.hu/elodasok-cikkek/item/24-mi-a-nemzet?-a-n%C3%A9pek-%C3%A9let%C3%A9r%C5%91-%C3%A9s-hal%C3%A1l%C3%A1r%C3%B3l](http://mindentudas.hu/elodasok-cikkek/item/24-mi-a-nemzet?-a-n%C3%A9pek-%C3%A9let%C3%A9r%C5%91-%C3%A9s-hal%C3%A1l%C3%A1r%C3%A1r%C3%B3l).html letöltve: 2014.okt.25.
24. Gángó Gábor idézi Kiss Paszkál: *Nemzet és tudomány*. Világosság 2004. 5. 56–57.
25. Gángó Gábor: *Az 1868. évi nemzetiségi törvény és következményei*. Korunk 2009. 5.
26. Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris, Bp., 2007. 90–98.
27. Egedy Gergely: *Transzszuverén nemzetstratégia: a plebejus konzervativizmus és a határon túli magyar kisebbségek*. Kommentár 2013. 5. http://kommentar.info.hu/iras/2013_5/_transzszuveren_nemzetstrategia_a_plebejus_konzervativizmus_es_a_hataron_tuli_magyar_kisebbsgek letöltve: 2014.okt.25.
28. Csergő-Goldgeier szerint az átalakuló szuverenitáskonceptió mellett az új európai közegben négy nemzetstratégia különböztethető meg: 1) hagyományos nacionalizmus; 2) állam alatti nacionalizmus; 3) protekcionista nacionalizmus és 4) transzszuverén nacionalizmus (a „határon túliak” egyesítését célozza). Lásd Zsuzsa Csergő – James M. Goldgeier: *Nationalist Strategies and European Integration*. *Perspectives on Politics* 2004. Volume 2. Issue 01. March. 21–37.